

İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi
Journal of the Human and Social Science Researches
[2147-1185]

10 th Years

[itobiad], 2021, 10 (3): 2617-2640

Reel Politğin İzdüşümü: Gazâlî'nin İmamet Teorisinin Paradoksal Yapısı

The Projection of Realpolitik: The Paradoxical Structure of Ghazali's Imamate Theory

Onur YILDIRIM

**Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi**

**Asst. Prof., Kırıkkale University, Faculty of Economics and Administrative
Sciences**

onur20082008@hotmail.com

Orcid ID: 0000-0003-3946-338X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 16.01.2021
Kabul Tarihi / Accepted : 30.06.2021
Yayın Tarihi / Published : 19.09.2021
Yayın Sezonu : Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season : July-August-September

Atıf/Cite as: Yıldırım, O. (2021). Reel Politğin İzdüşümü: Gazâlî'nin İmamet Teorisinin Paradoksal Yapısı . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 10 (3) , 2617-2640 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/64619/862507>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

Reel Politğin İzdüşümü: Gazâlî'nin İmamet Teorisinin Paradoksal Yapısı

Öz

Ortaçağ İslam siyasal düşüncesinin merkezi konularından birisini imamet teorisi oluşturur. Bu teorinin ortaya konulmasında, Ortaçağ İslam siyasal düşüncesine kaynaklık eden iki ilmi tür başı çekmektedir: Kelâm ve siyaset fıkhi. Kelâm ve fıkhi'nin bir dalı olarak siyaset fıkhi alanlarında kaleme alınan eserler, Ortaçağ İslam siyasal düşüncesinde devlet ve devlet başkanlığına ilişkin konuların yer aldığı imamet teorisinin genel çerçevesini belirlemektedirler. Gazâlî de, bir mütekellim ve fakih olması nedeniyle belli eserleri aracılığıyla bir imamet teorisi ortaya koymayı amaçlar. Gazâlî'nin ortaya koyduğu imamet teorisinin hem yaşadığı devrin dinsel, toplumsal ve siyasal koşullarıyla hem de idealleştirdiği devrin dinsel-siyasal yapısıyla ilişkisi bulunmaktadır. Çünkü Gazâlî, siyasal realite ile benimsediği (arzuladığı/özlem duyduğu) siyasal idealler arasında denge kurmaya çalışan bir düşünürdür. Onun siyasal açıdan realizm ile idealizm arasında kurma ihtiyacı duyduğu dengenin tezahürlerinden birisini imamet teorisi oluşturur. Onun imamet teorisi, devrinin siyasal, toplumsal ve dinsel gerginlikleriyle (Abbasi-Selçuklu ilişkisi ve Abbasi-Selçuklu cephesi ile Bâtınî-Fatımî cephesi) hemhal olan bir idealistin arzularıyla bu tür gerginlikleri ortadan kaldırma amacıyla siyasal teoriler ileri süren bir realistin denge arayışına dayanır. Ancak bu denge arayışı, onun imamet teorisinin paradoksal bir yapı ihtiva etmesine neden olmuştur. Bu çalışma birbirini tamamlama iddiasında olan iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Gazâlî'nin ideal siyasal rejiminin özellikleri ile kendi devrinde hüküm süren siyasal rejimin özellikleri ele alınacaktır. İkinci bölümde, bu iki rejim arasındaki farklılığın, Gazâlî'nin imamet teorisini şekillendirmesi açısından ne denli önemli olduğu ortaya konulacaktır. Bu çalışmanın amacı, Gazâlî'nin imamet konusunu ele aldığı *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, *el-İktisâd fi'l-İtikâd* ve *İhyâu Ulûmu'd-Din* başlıklı eserlerinden hareketle ortaya koyduğu imamet teorisinin paradoksal yapısını tahlil etmektir. Gazâlî'nin siyasetname türünde kaleme aldığı *Ettibrül-Mesbûk-fi Nasihat'il-Mülûk* adlı eseri, siyaset, yönetim ve din-devlet ilişkisi açısından önemli bilgiler içermesine rağmen, imamet konusu hakkında dolaylı veya doğrudan argümanlara yer vermediği için temel kaynak olarak tercih edilmemiştir. Bu esere, Gazâlî'nin siyaset ve din-devlet ilişkisi hakkındaki görüşleri bağlamında yeri geldikçe başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Gazâlî, İmamet, Siyaset, Reel Politik, İdealizm.

The Projection of Realpolitik: The Paradoxical Structure of Ghazali's Imamate Theory

Abstract

One of the central issues of Medieval Islamic political thought is the theory of the imamate. Kalam and Islamic jurisprudence, which are the source of Medieval Islamic political thought, lead the way in putting forward the imamate theory. The works written in the fields of kalam and political fiqh determine the general framework of the imamate theory, which includes issues related to the state and presidency in Medieval Islamic political thought. Ghazali as a theologian and a jurist also aims to put forward an imamate theory through certain works. The imamate theory put forward by Ghazali has a relationship with both the religious, social, and political conditions of the period he lived in and the religious-political structure of the period he idealized. Because Ghazali is a kind of thinker that tries to strike a balance between political reality and the political ideals he embraced (aspired to / longed for). One of the manifestations of the balance that he needed to establish between realism and idealism politically is the imamate theory. His theory of imamate is based on the search for the balance by a realist that puts political theories to eliminate such tensions with the desires of an idealist that is involved in political, social, and religious tensions of his era (the relationship between the Abbasids and the Seljuks and the Abbasid-Seljuk front against Batiniyyah-Fatimid front). However, this kind of attempt caused his imamate theory to contain a paradoxical structure. This study consists of two parts that claim to complement each other. In the first part, the characteristics of Ghazali's ideal political regime and the characteristics of the political regime in his time will be discussed. In the second part, to what extent the difference between these two regimes is in shaping Ghazali's imamate theory will be revealed. The study will analyse the paradoxical structure of the imamate theory in the light of *Fedâihu'l-Bâtiniyye, el-İktisâd fi'l-İtikâd* an *İhyâu Ulûmu'd-Din* in which Ghazali deals with the imamate subject. Although the book that is written by Ghazali titled *Ettibrül-Mesbük-fi Nasihat'il-Mülük* contains important information in terms of politics, administration and religion-state relationship, it was not preferred as the main source because it does not include direct or indirect arguments about the issue of imamate. This book has been used in the context of al-Ghazali's views on politics and the relationship between religion and state.

Keywords: Ghazali, Imamate, Politics, Realpolitik, Idealism.

Giriş

Gazâlî'nin imamet teorisi bir mozaik andırır. Bu mozaik'in ortaya çıkmasında Gazâlî'nin idealleştirdiği siyasal rejim ile yaşadığı devrin siyasal realitesinin mührünü taşıyan siyasal rejim arasında kurmaya çalıştığı denge belirleyicidir. Buna göre, Eş'arî ile başlayan, Mâverdî ile doktrin halini alan ve klasik Sünni imamet teorisi olarak adlandırılan düşünce yapısı, bu mozaik'in ideal yönünü temsil eder. Aslında Eş'arî'den Gazâlî'ye kadar geçen süre içerisinde imamet konusunu ele alma, inceleme ve değerlendirme şeklinin tarihsel ve siyasal şartlara bağlı olarak kendini revize ettiği söylenebilir. Eş'arî, *el-lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida* ve *el-İbane* başlıklarını taşıyan kelâm türündeki eserlerinde, imamet hakkında sistematik bir teori ortaya koymak yerine Hz. Ebubekir'in neden ilk halife olarak tayin edildiği konusu başta olmak üzere, ilk dört halife üzerinden siyasal tarihi meşrulaştırma gayesi içerisinde. Cüveynî, *Luma'u'l-Edille* başlığını taşıyan kelâm türündeki eserinde, imamet gerekliliği, ilk dört halifenin ahlaki faziletlerine uygun olarak hilafet makamını elde ettikleri ve halifenin sahip olması gereken vasıfların neler olduğu konularına yer verir. Bağdatî ise, mezhepler tarihini konu edindiği *el-Fark Beyne'l-Fırak* adlı eserinin satır aralarında imamete ilişkin görüşlerine yer verir. Ancak Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultaniye*'de ortaya koyduğu imamete ilişkin görüşlerinin, Gazâlî de dâhil olmak üzere Sünni âlimler tarafından imamet konusu hakkında bir doktrin olarak kabulü ile ideal siyasal rejimin genel çerçevesinin çizildiği anlayışı paradigma halini almıştır.

Öte yandan, Abbasi-Selçuklu ilişkisi ve Abbasi-Selçuklu cephesinin Bâtînî-Fatımî cepheye karşı verdiği mücadele Gazâlî'nin ortaya koyduğu mozaik'in realist yönünü oluşturur. Gazâlî'nin devrinde, Sünni dünya tarafından Abbasi halifesi, İslam dünyasının resmi lideri olarak kabul edilmekle birlikte, fiili iktidar Abbasi hilafetinin başkenti olan Bağdat'ı kontrolü altına bulunduran Selçuklulara aitti. Bu yüzden Gazâlî, imamet teorisini ortaya koyarken bu reel siyasal şartları da dikkate almak zorundaydı. Çünkü Gazâlî, Bâtînîlerin nass merkezli imamet teorisini çürütme amacıyla Abbasi halifesinin Selçuklular tarafından desteklenmesi gerekliliğinin farkındaydı.

Gazâlî'nin siyaset konusunu ele alırken göz önünde bulundurma ihtiyacı hissettiği bu hassas dengeler, onun ortaya koyduğu imamet teorisinin paradoksal bir yapı arz etmesine neden olmuştur. Aslında Gazâlî, hiçbir eserini doğrudan imamet konusuna hasretmemiştir. O, üç önemli eserinde imamet konusunu ele almakla birlikte, bu eserlerin yazılış amacı Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultaniye*'de ortaya koyduğu gibi, dört başı mamur bir imamet teorisi ortaya koymak değildir. Gazâlî, kelâm ilmi alanında kaleme aldığı *el-İktisâd fi'l-İtikâd* adlı eserin son bölümünü imamet konusuna ayırmıştır. Bâtînîlerin nass merkezli imamet teorisini çürütme ve buradan

hareketle de Abbasi halifesi Müstazhirî'nin meşru imam olduğunu kanıtlayarak, bir tür reddiye olan *Fedâihu'l-Bâtıniyye* adlı eseri kaleme almıştır. Bu eser, Gazâlî'nin imamet konusunu etraflı bir şekilde ele alması münasebetiyle dikkate değerdir. Gazâlî, ilk inziva döneminde (1095-1105) kaleme aldığı bilinen *İhyâu Ulûmu'd-Din* adlı eserinde ise, imamet konusuna çok az yer ayırır. Ancak Gazâlî, bu eserin ilk cildinden son cildi olan dördüncü cildine kadar satır aralarına serpiştirdiği siyasal içerikli görüşleriyle ideal siyasal rejimin ne tür özellikler taşıması gerektiğini ve kendi devrindeki yönetimin hangi bakımdan ideal olandan ayrıldığını ortaya koyar. O, kendi devrindeki rejimin bu tür özellikleri taşımadığının farkında olduğu için teoriyi pratiğe göre düzenleme kaygısı içine girer. Bu çalışmanın amacı, Gazâlî'nin teoriyi pratiğe göre düzenleme kaygısıyla ortaya koyduğu imamet teorisinin paradoksal yapısını tahlil etmektir.

Gazâlî'nin İdeal Siyasal Rejimi: Asr-ı Saadet Dönemi

Gazâlî, başyapıtı olarak kabul edilen *İhyâu Ulûmu'd-Din* adlı eserinin daha ilk sayfalarında, siyasetin gerekliliğini toplumsal düzen ve istikrara duyulan ihtiyaç üzerinden açıklar. Ona göre, “siyaset, toplumun birlik ve beraberliğini sağlama amacıyla ihtiyaç duyulan bir sanattır” (Gazâlî, 2019a, s. 152). Bu bakımdan siyaset, “fıtraten medenî”, başka bir deyişle “yaratılışı gereği” toplumsal bir varlık olan insanın, hayatını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu hem temel meslekleri (çiftçilik, dokumacılık, inşaatçılık) organize eder hem de adalet ve güvenliği sağlar. Gazâlî, siyasetin yokluğuyla birlikte, toplumsal hayatın direkleri olan temel meslekler ile adalet ve güvenliğin ortadan kalkacağını, böylelikle “yaratılışı gereği” toplumsal bir varlık olan insanın bu hüviyetini kaybederek yaşamını sürdürmesinin mümkün olmadığını düşünür (Gazâlî, 2019c, s. 641). Bu durumda da insan temel amacı olan hakiki mutluluğu (ahiret saadeti) kazanamaz (Gazâlî, 2014, s. 122). Gazâlî'ye göre, siyasetin, aynı anlama gelecek şekilde imametnin amacı insanı hakiki mutluluğa ulaştırmaktır. Bu yönüyle Gazâlî için siyaset dini ilimler çatısı altında yer alır (Gazâlî, 2018a, s. 33).

Gazâlî, amaç bakımından aynı olmakla birlikte, konu bakımından farklı olan dört tür siyasetin varlığından söz eder. Birincisi, hem avamın hem de havasın zahir ve bânına hükmeden Peygamberlerin siyasetidir. Peygamberlerin kılavuzluğunda ortaya çıkan bu siyaset, en üstün siyaset türüdür. İkinci siyaset türü, halife, melik ve sultanların siyaseti olup, avam ve havasın yalnızca zahirine hükmeder. Üçüncüsü, peygamberin varisleri olan âlimlerin siyasetidir. Bu siyaset türünde, ne avamın ne de havasın zahiri işlerine karışılmaz; yalnızca havasın bânına hitap edilir. Dördüncüsü, ne avamın ne de havasın zahirine karışan, yalnızca avamın bânına hükmeden vaizlerin siyasetidir (Gazâlî, 2019a, s. 153).

Bu dört siyaset türü içerisinde ilki, Gazâlî'nin de belirttiği üzere en üstün mertebeye sahiptir. Hem avamın hem de havasın zahir ve bâtınına hükmeden bu tür bir siyaset, ideal siyasal rejime işaret eder. Hiç şüphesiz Gazâlî, ideal siyasal rejim olarak Hz. Muhammed dönemindeki siyasete gönderme yapar. Çünkü insanların hem zahir hem de bâtınına hükmeden bu siyaset türü vasıtasıyla inanan dünyevi hayatta mutluluğu, uhrevi hayatta da kurtuluşu elde eder. Bu noktada, Gazâlî'nin ilk dört halifeyi de kapsayan bir şekilde, ideal siyasal rejiminin hangi konular üzerine odaklandığına eğilmek gerekir. Ancak bu sayede, Gazâlî'nin imamet teorisinin idealist yönleri açıklanabilir.

Bu noktada, herhangi bir hatalı çıkarıma veya yanlış anlamaya mahal vermemek için Gazâlî'nin siyasal idealizmi (ideal-politiği) ile ilgili açıklama yapmak gerekir. Bir kavram olarak idealizmin kökeni Platon'un çoğu araştırmacı tarafından ütopyik olarak adlandırılan siyasal düşüncesine ve devlet anlayışına dayandırılır. Ütopya kavramı ise, ilk defa Thomas More tarafından kullanılmıştır. More, kurgusal bir ada üzerindeki kent devletine *Utopia* adını vermek suretiyle bu kavramı kullanmıştır. Yunanca bir kelime olan ütopyanın, More tarafından hem olumsuzluk bildiren *ou* hem de iyi anlamına gelen *eu* kelimeleriyle, yer anlamına gelen *topos* kelimesinin birleştirilmesiyle oluşturulduğu varsayılmaktadır. O halde ütopya kelimesi, *outopia* biçimi ve anlamıyla olmayan yer; *eutopia* biçimi ve anlamıyla da iyi yer anlamına gelir (Omay, 2009, s. 1). Buna göre *outopia* biçimi ve anlamıyla ütopyik olan, uygulanması veya gerçekleştirilmesi imkânsız olarak kabul edilen siyasal yönetime verilen genel bir addır. *Eutopia* biçimi ve anlamıyla ütopyik olan ise, iyi ve erdemli siyasal yönetimi ifade eder. Bu noktada Gazâlî'nin siyasal idealizmini, *eutopia* anlamıyla ütopya kavramıyla ifade etmek mümkündür. Ancak onun siyasal idealizminin, *outopia* anlamıyla ütopyik olduğu söylenemez. Zira Gazâlî, siyasal olanı/alanı idealize ederken, iyi ve erdemli siyasal yönetimin prototipi olarak Hz. Peygamber ve ilk dört halife döneminin siyasal uygulamasına işaret eder. Bu yüzden Gazâlî'nin siyasal idealizminin olgusal gerçekliğe tekabül eden kökleri bulunur. Bu noktada, Gazâlî'nin imamete ilişkin idealist yaklaşımını belirleyen iki hususun olduğunu ifade etmek gerekir. İlki, imamın hem fakih hem de devlet başkanı olması hususuyla ilgilidir. İkincisi, din-devlet özdeşliğiyle ilgilidir.

Gazâlî'nin tasvir ettiği ideal imam, hem fakih hem de devlet başkanıdır. Zaten Gazâlî açısından "yaradılış gereği" toplumsal bir varlık olan insanın hem fıkha hem de siyasete aynı anda ihtiyacı vardır (Sherwani, 1942, s. 210). Gazâlî, ideal siyasal rejiminde fıkhi, siyasetten ayırmadığı gibi, imamın fakih unvanını da devlet başkanlığı unvanından ayırmaz. İslam siyasal tarihi açısından imamın, yani toplumun liderinin hem fakih hem de devlet başkanı olduğu dönem, Asr-ı Saadet olarak adlandırılan Hz. Muhammed ve ilk dört

halifenin sevk ve idaresi altındaki dönemdir. Hz. Muhammed'in asıl görevi, Allah'tan aldığı vahyi insanlara ulaştırma (tebliğ) ve onları vahiy etrafında birleştirmeye çağırma (davet) olmasına rağmen, onun tarafında tevdi edilen bu görevi (nebevî görev) gerçekleştirmesi için devlet başkanlığı fonksiyonunu da üstlenmesi gerekmiştir (Laoust, 2016, s. 225). Böylelikle Hz. Muhammed, bir taraftan nebevî görev vasıtasıyla insanların bânına hükmedebilmiş, diğer taraftan da devlet başkanlığı fonksiyonları aracılığıyla onların zahirini sevk ve idare etmiştir (Gazâlî, 2019a, s. 153).

Gazâlî, devlet başkanı sıfatının yanında, fakih statüsünde olan ilk dört halifenin de gerçek imamlar olduklarını ifade eder. Gazâlî açısından imamın fakih olması, ilim şartının asli bir unsuru olan içtihat yapabilme, başka bir deyişle müçtehit olabilmesi anlamına gelir. Buna göre imam, bir taraftan bir fakih olarak Şeriat'ın suskun kaldığı konularla ilgili olarak hüküm koyar, diğer taraftan da bir devlet başkanı olması münasebetiyle koyduğu hükümü uygular. Bu bakımdan Gazâlî, ilk dört halifenin istişaresi gereken bazı meseleler dışında, hüküm ve fetvalarında kimseye danışma ihtiyacı hissetmediklerini ifade eder (Gazâlî, 2019a, s. 225).

Gazâlî'nin ideal siyasal rejiminde imam hem fakih hem de devlet başkanı olması münasebetiyle din ve devlet arasında bir ayrılıktan söz edilemez. Çünkü Gazâlî için ideal siyasal rejimin kurucusu olan Hz. Muhammed hem bir yasa koyucu hem de bu yasaları uygulayan bir devlet başkanıdır. Gazâlî, Hz. Peygamber'in geleneğini takip eden ilk dört halifenin de ehliyet sahibi birer müçtehit-fakih olduklarını belirtir (Gazâlî, 2019a, s. 225). Buna göre, "öte dünyanın tarlası olan bu dünyanın" (Gazâlî, 2014, s. 86) sorumluluğunu üstlenen imamın, din ve devlete özgü konularda en üstün otorite olması gerekir (Gazâlî, 2017, s. 75). Başka bir deyişle, din ve devletin özdeş, Gazâlî'nin deyişiyle "ikiz kardeş" olduğu ideal siyasal rejimde, devlet bir din devletidir (Gazâlî, 2018b, s. 192). Gazâlî'nin din ve devlet arasındaki ilişkiyi ifade etme amacıyla "kardeş" veya "arkadaş" gibi kelimeler yerine "ikiz kardeş" terkinin tercih etmesi de bu özdeşliğe işaret eder. Çünkü "ikiz kardeş" terkinin, din ve devletin, sadece ortak kültürel-ideolojik ortamı paylaşmakla yetinmediklerini, ama aynı zamanda bu iki unsurun aynı anda ve aynı kaynaktan beslenerek ortaya çıktıklarına işaret eden metaforik bir ifadedir. Gazâlî için tarihin bu ölümsüz anı Medine site-devletine, kaynak ise Şeriat'a tekabül etmektedir. Bir ahlak sistemi olduğu kadar, bir kanunlar sistemi de olan Şeriat'ın (Hourani, 2014, s. 20) bu iki yönünün Gazâlî'nin zihnindeki karşılığı din ve devletin birliği ilkesidir.

Gazâlî'nin Siyasal Realizmi

Binder, Sünni İslam açısından tarihin yasa koyucu bir fonksiyona sahip olduğunu ifade eder. Özellikle Sünni İslam'a özgü imamet teorisi söz konusu olduğunda, bu teorinin ortaya konuluş tarzında tarihin, yasa koyucu rolü hemen göze çarpar (Binder, 1955, s. 231). Binder tarafından dile

getirilen bu tespitten hareketle Gazâlî'nin imamet teorisi, siyasal alana/olana ilişkin yaklaşım ve görüşleri ele alınırken, tarihin, başka bir deyişle yaşanan dönemin siyasal ve dinsel şartlarının göz önünde bulundurulması gerekir. Aslında, Gazâlî'nin siyasal realizmi, yaşadığı dönemde kendini dayatan siyasal şartlarla sınırlı değildir. O, itidalli bir söylem benimsemek suretiyle Hz. Peygamber'in vefatından Abbasilerin iktidarını yerel hanedanlıklarla paylaşma mecburiyetinde kaldığı siyasal süreci de realist perspektiften değerlendirir. Gazâlî, ilk dört halifenin, ilahi hükümlere vakıf olan gerçek imamlar olduğunu kabul etmekle birlikte, onların fazilet ve üstünlük derecelerinin imametteki sıralarına göre olduğunu ifade eder. Ona göre, ilk halife Hz. Ebubekir, fazilet bakımından kendisini takip eden üç halifeden üstündür. Benzer bir şekilde, Hz. Ali ile Muaviye arasında cereyan eden ihtilafta haklı olan taraf Hz. Ali'dir. Ancak Gazâlî'ye göre, Hz. Ali ile Muaviye arasında cereyan eden ihtilaf siyasetle, başka bir deyişle imametle ilgisi olmayan, Hz. Osman'ı şehit edenlerin durumuna ilişkin içtihadattan kaynaklanan bir ihtilaftır. Gazâlî, taraflar arasındaki bu ihtilafta tercihini Hz. Ali'den yana kullanmakla birlikte, müçtehit mertebesine sahip olduğunu düşündüğü Muaviye'nin de içtihat ettiğini, ancak kapalı bir şekilde onun yanıldığını şu şekilde ima eder: "Hiçbir âlim de Hz. Ali'nin hata ettiğini söylememiştir" (Gazâlî, 2019a, s. 428).

Yukarıda Binder'in ortaya koyduğu tespiti kanıtlama uğraşı veren Mitha, Ignaz Goldzhier, Louis Massignon, Asin Palacios, W. M. Watt, M. Bougyes, A. Badawi ve G. F. Hourani gibi İslam düşünce tarihi alanında otorite kabul edilen düşünürlerin, Gazâlî'nin eserlerinin kronolojisini belirleme amacıyla büyük çaba içerisinde olduklarını belirtir. Ona göre, bu düşünürlerin bu yöndeki çabaları, Gazâlî'nin eserleri ile eserleri ortaya çıkaran siyasal, toplumsal ve dinsel şartlar arasında ontolojik bir ilişki olduğunu kanıtlar niteliktedir (Mitha, 2001, s. 1).

Benzer bir şekilde Rosenthal, Gazâlî'nin kaleme aldığı tüm eserler üzerinde dönemin siyasal-dinsel atmosferin mührü bulunduğunu belirtir. Bu bir bakıma, Gazâlî'ye ait siyasal içerikli her bir eserin, yaşanan zamana bağlı olarak ortaya çıkan dinsel ve siyasal gelişmelerin ürünü olduğu anlamına gelir. Rosenthal, Gazâlî'nin imamete ilişkin görüşlerini ortaya koyduğu üç temel eserden hareketle onun siyasal olana ilişkin kavrayışının ne denli değişiklik arz ettiğini şu şekilde ifade eder: Gazâlî, inzivaya çekilmeden önce kaleme aldığı *el-İktisâd fi'l-İtikâd* adlı eserinde imametnin niteliği ve amacı hakkında Eş'arî ve Mâverdî'yi takip ederek klasik Sünni imamet teorisini savunurken; yine inziva öncesi dönemde Abbasi halifesi Müstazhirî'nin talebi üzerine Bâtınîlerin imâmet konusundaki iddialarını çürütme amacıyla kaleme aldığı *Fedâihu'l-Bâtmiyye* adlı eserde klasik imamet teorisini halifenin kişisel ihtiraslarına taviz veren bir ılımlıkla esnetir. Rosenthal, imamet teorisi bağlamında, *Fedâihu'l-Bâtmiyye*'deki esneklikle

ilgili iddiası hakkında örnek ve bilgi vermemekle birlikte, ileride daha detaylı bir şekilde ele irdeleneceği üzere, Gazâlî'nin bu eserinde ideal imam imgesinden uzaklaştığı, buna bağlı olarak da imamet teorisini esnettiği söylenebilir. Örneğin, imamın taşınması gereken yiğitlik, kifayet ve ilim unsurları, onun şahsından soyutlanarak, yardımcı ve görevlilerine tevdi edilir. Başka bir deyişle, bu eser bağlamında Gazâlî açısından imam yiğit, yeterli ve ilim sahibi olmasa dahi, onun yardımcı ve görevlilerinin yukarıda sayılan özellikleri taşınması yeterlidir (Gazâlî, 2019e, s. 246-263). İlk inziva döneminde kaleme aldığı bilinen *İhyâu Ulûmu'd-Din* adlı eserinde ise, ümmetin birliğinin sembolü olan hilafet kurumunu muhafaza etme çabasıyla Selçukluların fiili iktidarına rıza gösterir (Rosenthal, 1996, s. 57). Rosenthal'ın Gazâlî hakkındaki bu tespitinden hareketle onun siyasal alanı/olanı kavrayışı ile yaşadığı dönemin dinsel-siyasal atmosferi arasında ontolojik bir bağ bulunduğunu ifade edebiliriz. Ancak Rosenthal, Gazâlî'nin siyasal olana ilişkin kavrayışında neden realist bir perspektif benimseme ihtiyacı duyduğu konusunda suskun kalır. Bu konu araştırılmadan ne Gazâlî'nin siyasal ve dinsel gelişmelere bağlı olarak değişen siyaset anlayışı ne de imamet teorisinin paradoksal yapısı açıklanabilir.

Gazâlî'nin siyasal realizminin özünü oluşturan temel kavram (olgusal gerçekliği haiz), ümmetin birlik ve beraberliğini, başka bir deyişle toplumsal düzen ve istikrarı tehdit eden fitnedir (Gazâlî, 2019a, s. 430). Hillenbrand'a göre, Gazâlî'nin siyasal-toplumsal istikrarın gerekliliğine yönelik ifadeleri hem gençlik hem de yetişkinlik döneminde kaleme aldığı eserlerin ana temasını oluşturur (Hillenbrand, 1988, s. 92). Fitne kavramının, Gazâlî'nin imamet teorisi de dâhil olmak üzere siyaset anlayışı açısından ne denli önemli olduğunu anlamanın yolu onun içine doğduğu siyasal atmosferi hatırlamayı gerektirir. Watt, Hz. Muhammed'in vefatından Gazâlî'nin doğumuna kadar olan İslam siyasal tarihinin kronolojik olarak birbirini takip etmekle birlikte, başlangıç ve sonuç zamanlarının iç içe olduğu dört safhadan geçtiğini ifade eder. Fetihlerle başlayan birinci safhayı, Arap olmayan milletlerin Müslüman olduğu ihtida safhası, bu safhayı Emevi idaresine son vererek hilafeti elde eden Abbasilerin zamanla iktidarını yerel hanedanlarla paylaşmak zorunda kaldığı parçalanma safhası ve son safhayı da sırasıyla Büveyhi ve Selçuklu hanedanlıklarının desteğiyle en azından sembolik görevlerini koruyan, hürmet gören ve üstünlüğü kabul edilen hilafet merkezli yeniden kurulma safhası takip eder (Watt, 2017, s. 21-28).

Bu son safha, hilafetin idaresi altındaki topraklar üzerinde halife merkezli iktidarın yeniden kurulması şeklinde adlandırılrsa ve görünüşte bu şekilde tezahür etse dahi, gerçek yetki daha sonraları sultan adıyla anılmaya başlanan ordu komutanlarının elindeydi (Sherwani, 1942, s. 192). Bu noktada Gazâlî, ordu komutanının sultanlığa terfi etmesini imama biat etmesine bağlar. Buna göre, askeri gücüyle siyasal hakları kendisinde toplayan, belirli bir toprak parçası üzerinde hak iddia eden, böylelikle

imtiyaz sahibi olan ordu komutanı, bu haliyle meşru bir sultan olarak görülemez. Sultan, askeri güçle elde ettiği siyasal hak ve imtiyazları imama biat ederek meşrulaştırmak zorundadır. Bu noktada, siyasal gelişmelere bağlı olarak ortaya konulan imamet teorisinin ne denli esnek bir şekilde kurgulandığını da not etmek gerekir. Zira Gazâlî, ordu komutanının kuvvet yoluyla elde ettiği siyasal hakları, imama biat ederek meşrulaştırmasını idealize ederken; teoriyi, siyasal pratiğe göre düzenler (Kurtoğlu, 2013, s. 227). İmam, ordu komutanı kendisine itaat ettikten sonra onu sultan olarak tanımaz ise, bu hareketiyle fitnenin ortaya çıkmasına vesile olur. Hem Büveyhiler hem de Selçuklular askeri güçleri vasıtasıyla elde ettikleri hakları imama biat ederek meşru hale getirmişlerdir (Laoust, 2016, s. 40).

Dinsel-siyasal otoritenin askeri güce ontolojik anlamda bağlı olduğu bu siyasal atmosfer, Gazâlî'nin siyasal idealleri ile kendisini kuşatan siyasal realite arasında kurduğu dengenin hem biçimine hem de içeriğine ışık tutar. Çünkü bu denge arayışı, ideal siyasal rejimin başka bir rejim ile ikame edilmesi gerekliliğini ortaya koyar. Hatırlanacağı üzere, Gazâlî'nin her birini meşru olarak gördüğü dört siyaset türünden söz ettiği pasajda, ikinci siyaset türünü halife, melik ve sultanların sevk ve idaresi altında hem avamın hem de havasın yalnızca zahirine hitap eden siyaset oluşturmaktaydı. Kuşkusuz, Gazâlî, halife, melik ve sultana dayandırılan bu meşru siyaset türüyle, bir taraftan Hz. Peygamber ve ilk dört halifenin siyaset tarzıyla ortaya çıkan ideal siyasal rejimden uzaklaşıldığını ilan etmekte, diğer taraftan da kendi yaşadığı dönemin siyasal şartları gereği yeni bir rejim idealine ihtiyaç duyulduğuna işaret etmektedir. Çünkü avam ve havasın yalnızca zahirine hükmedilmesi, halife, melik ya da sultanın insanların özel yaşamını değil, sadece kamusal yaşamını idare ettiği anlamına gelir (Kurtoğlu, 2013, s. 227). Ancak Gazâlî için halife, melik veya sultana dayandırılan siyaset türü insanların sevk ve idaresi için tek başına yeterli değildir. İnsan beden ve ruhtan (kalpten) oluştuğu için temel amacı hakiki mutluluk olan siyasetin de hem bedene (zahir/kamusal) hem de ruha (bâtın/özel) hitap etmesi gerekir (Gazâlî, 2019c, s. 638). Gazâlî için insanı hakiki mutluluğa ulaştırmanın yolu din ve dünya işlerini düzenleyen imamete bağlıdır. Dolayısıyla bir imamet teorisi oluşturmak kaçınılmaz hale gelir. Çünkü Gazâlî için, yukarıdaki tasnife bağlı olarak, bazı siyaset türleri sadece dünyevi iktidarı amaçlarken; imamet, dünyevi iktidardan daha fazlasını içerme iddiasındadır.

İmametın Zorunluluğu

Klasik Sünni imamet teori geleneği, bir topluluk için imamın gerekliliği konusunu *vucûbu'l-imamet* başlığı altında inceler. Bu noktada, anahtar kavram olarak karşımıza *vucûb* (vacip) terimi çıkar (Evkuran, 2016, s. 159). Buna göre, imam tayin etmenin halk üzerine ve dini delillerin gereği olarak vacip olduğu düşünülür (Bağdadî, 2018, s. 275; Taftazânî, 2017: 261). Bu

geleneği takip eden Gazâlî'nin imamet gerekliliği yönündeki görüşünün referans kaynağı olarak Eş'arî ve Mâverdî'nin dini delillere dayanarak ileri sürdüğü iddialar gösterilir. Eş'arî, Mutezile'nin imamet zorunluluğu noktasındaki akla dayandırılan delillerini reddetme amacıyla onun zorunlu oluşunu dini deliller üzerine inşa eder (Eş'arî, 2017, s. 145-148; Eş'arî, 2019, s. 121-126). Mâverdî ise, imamet zorunluluğunu, farz-ı kifaye ve icma gibi iki dini delile dayanarak ortaya koyar (Mâverdî, 2018, s. 29-30).

Diğer taraftan Binder, Gazâlî'nin imamet zorunluluğu konusu açısından klasik Sünni imamet teorisini takip etmekle birlikte, onun kendi teorisine yeni ve önemli bir unsur eklediğini ifade eder. Ona göre, Gazâlî öncesi imamet teorisyenleri, imamet kurumunun yerine getirdiği (dinsel ve kamusal) görevleri tanımlamadan onun neden dini açıdan zorunlu olduğunu ortaya koymuşlardı. Gazâlî ise, bu kurumun kuruluş itibarıyla Hz. Muhammed'in de amacı olan dini düzenin tesisi ve icmaya dayanan özelliklerinden dolayı dini açıdan zorunluluğunu kabul etmekle birlikte, onu "toplumsal maslahat" ilkesi üzerinden, yani yerine getirdiği görevler açısından da zorunlu kılar. Bu bir bakıma, imamet din ve dünya işleri için gerekli bir kurum olduğunu ortaya koyar. Bu yüzden Binder, Gazâlî'nin imamet zorunluluğunu kanıtlama bakımından kendinden önceki teorisyenlerden daha "ussal bir tasarı" ortaya koyduğunu ifade eder (Binder, 1955, s. 233). Buna göre Gazâlî'nin referansları olarak hem Eş'arî ve Mâverdî hem de "toplumsal maslahat" ilkesine yönelik vurgusundan dolayı Mu'tezile ekolü gösterilebilir.

Crone ise, Sünni imamet teorisinin imamet zorunluluğu açısından üç temel yaklaşıma sahip olduğunu ifade eder. İlk yaklaşıma göre, imamın zorunluluğu ile ümmetin kurtuluşu arasında ontolojik bir ilişki bulunur. Buna göre, imamın var olmaması, "cahiliye ölümü üzerine ölüm" anlamına gelir. İkinci yaklaşım, din ile dünya arasındaki tamamlayıcılık ilişkisine bağlı olarak Cuma namazı, vergilerin toplanması, cihadın yerine getirilmesi, fıkhi hükümler, Allah'ın hududunun gözetilmesi türünden kamusal işlerin, imam ile gerçekleştiği anlayışına dayanır. Üçüncüsü ise, imam var olmasa dahi, Cuma namazı ve vergilerin toplanması gibi kamusal işlerin âlimler tarafından yerine getirileceğini varsayar. Crone, Gazâlî'nin imamet zorunluluğu açısından bu üç yaklaşımdan ikincisini benimsediğini ifade eder (Crone, 2005, s. 242-243).

O halde, Gazâlî için imamet din ve dünya işlerini düzenleyen bir kurum olarak telakki edildiğini ifade etmek gerekir. Gerçekten de Gazâlî, imamet zorunluluğunu din ile dünya arasındaki tamamlayıcılık ilişkisinden (öte dünyanın, bu dünyanın semeresi olduğu yönündeki anlayışa dayanan bir ilişki) hareketle ele alır: "Kim dünyada yolunu düzeltirse, ahirette de yolunu düzeltmiş olur" (Gazâlî, 2014, s. 94). Çünkü Gazâlî açısından insanın temel amacı ahiret mutluluğu olmakla birlikte, bu amacın kazanılmasına yardımcı

olan faydalı sebeplere ve bu faydalı sebepleri ortaya çıkararak bu dünyaya da ihtiyacı vardır (Gazâlî, 2014, s. 122).

Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd* adlı eserinin imamet bölümünü, “imamet üzerinde durmak, önemli konulardan ya da akılla bilinen hususlardan değil, fikhî meselelerdendir” ifadesiyle başlatır. O, hakkında önemli tartışmaların ve buna bağlı olarak da taassupların ortaya çıktığı imamet meselesinden uzak durulması gerektiğini bildirmesine rağmen, kelâm ilmi alanındaki bu eserinin son bölümünü imamet konusuna ayırır. Gazâlî, kelâm ilmi alanındaki eserlerin son bölümü imamet konusuna ayrıldığı için alışkanlığın bir gereği olarak bu yöntemi takip ettiğini ifade eder (Gazâlî, 2018b, s. 190). Gazâlî, bu eserde imametin, itikada özgü bir konu olmadığını, başka bir deyişle onun dinin aslına taalluk eden bir konu olmadığını ifade ederken, Bâtınîlerin imametle ilgili nass merkezli iddialarını çürütme amacıyla olduğu izlenimi verir.

Gazâlî, imametin zorunlu oluşuyla ilgili iki öncülde hareketle dini kesin bir delile ulaştır. İlki, Şeriat sahibi Hz. Peygamber’in amacı din işlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesidir. İkincisi, dini düzen, kendisine itaat edilen bir imamın varlığıyla sağlanır. Buna göre, dini düzenin tesis edilmesi için dünyevi düzenin kurulması; dünyevi düzen için de kendisine itaat edilen bir imamın varlığı zorunludur. Bu ikinci öncül, Gazâlî’yi imametin akli açıdan zorunlu olduğu görüşünde olan Mu’tezile’ye yaklaştırır. Mu’tezile, imametin akli açıdan zorunluluğunu “toplumsal maslahat” ilkesi üzerinden kanıtlama amacındaydı. Benzer bir şekilde, Gazâlî de, imametin zorunluluğu açısından dini kesin bir delile ulaşma amacıyla minimum düzeyde dini çağrışımlar ihtiva eden “toplumsal maslahat” ilkesi merkezli ikinci öncülü ortaya koyar (Binder, 1955, s. 234).

Gazâlî, imametin zorunluluğu açısından *Fedâihu'l- Bâtmiyye* adlı eserinde de, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*’daki tezlerini tekrarlar. O, *Fedâihu'l-Bâtmiyye*’de imametin zorunluluğunu iki öncül üzerinden açıklar. Birinci öncülü, imametin zorunluluğu konusunda sahabenin icması oluşturur. Gazâlî’ye göre, sahabe, Hz. Peygamber’in defin hazırlıklarının ertelenmesine neden olacak bir şekilde imam tayin etme işiyle uğraşmıştır. İkincisi, dini ve dünyevi düzenin sağlanması, yani din işlerinin düzgün bir şekilde yerine getirilmesi için dünyevi düzen sağlanmalıdır. Dünyevi düzen ise ancak kendisine itaat edilen bir imam ile gerçekleşir (Gazâlî, 2019e, s. 232). Gazâlî’nin imametin zorunluluğu konusundaki görüşleri dikkate alındığında, onun bu kurumu hem akli hem de dini ve ahlaki açıdan zorunlu olarak telakki ettiğini ifade etmek gerekir. Ancak bu konuda, zorunluluğun dayandığı ilke bakımından derece ve mahiyet farkı bulunmaktadır. Gazâlî, akli zorunluluğu bir öncül haline getirerek, dini bir ilkeye ulaşma amacıyla onu işlevsel hale getirir. Başka bir deyişle, Gazâlî, klasik Sünni imamet teorisi geleneğinin dini delillerle ispatlamaya çalıştığı

imametın zorunluluğu konusuna, “toplumsal maslahat” ilkesi üzerinden akli öncüller vasıtasıyla ulaşır. Buna göre, imametın dini açıdan zorunluluğu özsel bir zorunluluk olarak değil, ilineksel bir zorunluluk olarak değerlendirilebilir.

İmamın Taşması Gereken Vasıflar

Gazâlî'nin imamet teorisi açısından önemli konu başlıklarından birisini imamın taşması gereken vasıflar oluşturur. Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*'da imamda aranan şartları ehliyet başlığı altında toplar. İmamın ehliyetli olması, yiğitlik, ilim ve vera ile gerçekleşir. Ayrıca imamda aranan niteliklerden birisi de, Kureyş kabilesine mensubiyetle ilgilidir (Gazâlî, 2018b, s. 193). Kelâm ilmi alanında kaleme aldığı bu eserde Gazâlî, imamın sahip olması gereken niteliklerle ilgili çok fazla ayrıntıya girmeyi tercih etmez. Gazâlî, *İhyâu Ulûmu'd-Din* adlı eserinde ise, imametın beş şartı olduğunu ifade eder. Bu şartları, erkeklik, vera, ilim, kifayet ve Kureyş kabilesine mensup olma şeklinde sıralar (Gazâlî, 2019a, s. 429). Gazâlî, evrensel imam olma iddiasındaki Kahire'deki Fatımî imama karşı Abbasi halifesi Müstazhirî'nin tek meşru imam olduğunu kanıtlama amacıyla kaleme aldığı *Fedâihu'l-Bâtıniyye* adlı eserde, imamın taşması gereken nitelikleri detaylı bir şekilde ele alır. Bu noktada, *Fedâihu'l-Bâtıniyye* şahitliğine başvurmak suretiyle Gazâlî'nin ideal siyasal rejim anlayışından ne denli uzaklaştığını, başka bir deyişle klasik Sünni imamet teorisinden saparak, imamın nitelikleri üzerinden kendi imamet teorisini nasıl oluşturduğunu ele almak gerekir.

Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye* adlı eserinde imamın taşması gereken on nitelikten söz eder. Bu on niteliğin altısı doğuştan, dördü ise sonradan kazanılır. Ergenlik, akıl, hür olma, erkek olma, Kureyşli olma ve iştme ve görme duyularının sağlam olması, imamın doğuştan sahip olması gereken nitelikleridir. Kazanma ile elde edilen nitelikler ise yiğitlik, kifayet (yeterlilik), ilim ve vera (dindarlık) olarak sıralanır (Gazâlî, 2019e, s. 243-245). Gazâlî, imamın doğuştan ve sonradan kazanılarak sahip olması gerektiğini düşündüğü bu on nitelikten sadece Kureyşli olmanın dinsel bir temeli olduğunu ifade eder (Gazâlî, 2018b, s. 193). Diğer dokuz nitelik, imametın düzgün işlemesi için akli çıkarımlar sonucunda elde edilen görüşlerden oluşur (Gazâlî, 2019e, s. 245). Gazâlî, doğuştan kazanılan ilk altı niteliğin, imamın şahsında bulunması gerektiği konusunda net bir tavır ortaya koyar. Bu altı nitelik, yaratılış ile ilgili olduğu için imamda var olması gereken zorunlu niteliklerdir (Gazâlî, 2019e, s. 245). Ancak, sonradan kazanılan dört nitelikten ilk üçü, Gazâlî'nin teoriyi pratiğe göre düzenlerken imamet teorisinin ne tür açmazları ihtiva ettiğini göstermesi açısından önem arz eder. Bu noktada Gazâlî, vera dışındaki ilk üç niteliğin, imamın şahsında bulunmasa dahi, onun imametini geçersiz kılmayacağı konusunda delil ortaya koyma uğraşındadır. Bu bir bakıma, sonradan kazanılan ilk üç

nitelikten yoksun olan bir imam (Abbasi halifesi Müstazhirî) üzerinden imamet teorisi ortaya koyma anlamına gelir.

Gazâlî'ye göre, sonradan kazanılan birinci nitelik olarak yiğitlik, imamın sahip olduğu askeri güçle ilgilidir. İmam, orduları sevk edecek, kaleler yapabilecek derecede askeri güce sahip olmalıdır. İmamın, hem kendi iktidarına hem de kamusal düzen ve istikrara meydan okuma cüreti gösterenlerle mücadele etmesi, onları ortadan kaldırması için askeri güce ihtiyacı vardır. Gazâlî'ye göre, imamın sahip olduğu askeri güç, onun taraftarlarının gücü oranındadır. Bu noktada Gazâlî, imama doğrudan bağlı bir imamet ordusundan ziyade imamı destekleyenlerin sahip olduğu askeri güçten söz eder. Kendi devrinde en büyük askeri güce sahip olanlar imamın dostluk ve sevgisine nail olan Selçuklu Türkleridir (Gazâlî, 2019e, s. 246). Ne var ki, Gazâlî, Selçukluların sahip olduğu askerin gücün, yani yiğitliğin Müstazhirî'yi nasıl güçlü hale getirdiği sorusunu da yanıtlamak durumundadır. Çünkü Gazâlî'nin kendisinin de kabul ettiği üzere, Selçuklular, itaat gerektiren bazı konularda Müstazhirî'ye muhalefet etmekten çekinmemektedirler. Gazâlî'ye göre, her ne kadar Selçuklular itaati gerekli olan bazı konularda imama muhalefet etseler dahi, akidelerini değiştirmemiş ve onun huzuruna çıktıklarında son derece mütevazı bir şekilde ona saygı göstermişlerdir. Gazâlî tarafından bu durum, Selçukluların, Abbasi halifesine itaat ettikleri şeklinde değerlendirilmektedir (Gazâlî, 2019e, s. 248).

İmamın kazanması gereken bir diğer nitelik kifayettir. Gazâlî'ye göre, kifayet, "zor ve karmaşık işlerde gerçek maslahata ulaşma" anlamına gelir (Gazâlî, 2019e, s. 249). Gazâlî, kifayetin iki unsura dayandığını ifade eder. İlki, Allah'ın lütfu olması münasebetiyle imamın doğuştan sahip olduğu bir unsur olarak düşünce ve tedbirdir. İmam, yaradılışı gereği keskin ve kıvrak zekasıyla, ortaya çıkan sorunlar hakkında isabetli görüşüyle ve ileri görüşlülüğüyle ümmetin lideridir. Kifayetin ikinci unsurunu, imamın önemli konularda fazilet ve basiret sahibi kişilere danışması oluşturur. Bu noktada, "iş konusunda onlara danış" ayetine gönderme yapan Gazâlî, imamın (kendisi ileri görüşlü olsa dahi) faziletli ve basiretli kişilerle istişare etmesinin farz olduğunu ifade eder (Gazâlî, 2019e, s. 250). Gazâlî'nin faziletli ve basiretli kişiler olarak tanımladığı kimseler, imamın üstlendiği kamusal işlerde ona yol gösteren yardımcılarıdır. Bu noktada Gazâlî'nin Nizamülmülk gibi dönemin yetenekli vezirlerine gönderme yaptığı ifade edilebilir.

Gazâlî, imamın sahip olması gereken üçüncü nitelik olarak ilmi belirlenir (Gazâlî, 2019e, s. 258). İmamda ilim niteliğini aramanın altında yatan neden öncelikle onu Şeriat karşısında sorumlu kılmak içindir (Evkuran, 2016, s. 141). Gazâlî açısından ideal siyasal rejimdeki imamın hem ilim vasfını haiz bir fakih, içtihat edebilen bir müçtehit hem de yiğitlik ve kifayete sahip bir

devlet başkanı olması gerektiği ifade edilmişti (Gazâlî, 2019a, s. 225). Ancak Gazâlî'nin devrinde en üstün siyaset türü (Hz. Muhammed ve ilk dört halifenin siyaseti) ortadan kalkmış olmasına rağmen, diğer üç siyaset türü faaliyetine devam etmektedir. Bu durum, Gazâlî'nin Hz. Muhammed ve ilk dört halifenin siyaseti üzerinden idealize ettiği imam imgesinin, kendi çağında bulunmayışına bağlı olarak onun imamet teorisine de yansır. Bu noktada, Gazâlî, hem avamın hem de havasın yalnızca zahirine hükmeden halife, melik ve sultanın siyaseti ile Hz. Peygamber'in manevi varisi olarak yalnızca havasın bâtınuna hükmeden ulemanın siyaseti arasında işbirliği oluşturur (Laoust, 2016, s. 227). Bu işbirliği, Bâtınîlerin, hem avam hem havasın zahir ve bâtınuna hükmeden, hata ve günahattan uzak (masum) imam imgesi üzerine inşa ettikleri imamet teorisinin karşısına çıkarılır. Ancak bu işbirliği sayesinde Gazâlî'nin imamet teorisi Bâtınîlerin nass merkezli imamet teorisinin gerçek bir alternatifi haline gelir (Crone, 2005, s. 241).

O halde, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'deki imamın, ilk dört halife gibi ilim sahibi bir müçtehit, bir fakih, başka bir deyişle ideal siyasal rejimdeki gibi bir imam olması zorunlu değildir. Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'de, âlimlerin, bir kimsenin imamet makamına geçebilmesi için şer'î ilimlerde fetva verebilecek yeterliliğe ve içtihat yapabilecek dereceye ulaşması gerektiği konusunda ittifak halinde olduklarını bildirir. Âlimlere göre, eğer bir kimse bu şartları taşımadan imamet makamını elde etmişse, onun imameti geçerli olmaz (Gazâlî, 2019e, s. 258). Ancak Gazâlî, âlimlerin ileri sürdüğü ilim şartını haiz olmayan bir kimsenin imametinin geçerli olmadığı yönündeki görüşe katılmaz. Ona göre, içtihat mertebesine sahip olma imamet hakkında zaruret derecesinde gerekli değildir. Eğer imam, bir müçtehit olmasa bile, kendisini ilim ehline danışmaya sevk ettirecek veraya sahipse, imameti geçerlidir. Eğer imam vera sahibi olarak, dürüst ve faziletli âlimlere uyar, onların hükümlerine bağlı olarak yönetimi sevk ve idare ederse, onun imametinin geçerli olmaması söz konusu olamaz. Çünkü temel amaç, imamet, Şeriat'ın gözetiminde ve onun hükümleri uyarınca düzenlenmesidir. İmamın, Şeriat'ın hükümlerini kendi görüşüyle bilmesi ile zamanının en faziletli âlimine uyararak öğrenmesi arasında bir fark yoktur (Gazâlî, 2019e, s. 259). Nasıl ki âlimin bozulmasıyla âlem bozuluyorsa, onun faziletli olmasıyla da âlem faziletli hale gelir (Gazâlî, 2019a, s. 266). Başka bir deyişle, Hz. Peygamber'in varisi olan ulemanın fazileti ile âlemin ve imamın fazileti arasında ontolojik bir ilişki bulunur (Gazâlî, 2019a, s. 517). Bu yüzden Gazâlî, "maiyet erkânının, meliklerin bozulmasıyla; meliklerin de âlimlerin bozulmasıyla bozulduğunu" ifade eder (Gazâlî, 2019b, s. 672).

Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd* ve *Fedâihu'l-Bâtıniyye* adlı eserlerde ortaya koyduğu imam portresiyle, ideal siyasal rejim aracılığıyla ortaya çıkan imam imgesinden uzaklaşır. Artık imam, bir zamanlar şahsında aranan nitelikleri taşıma ve kendisine ait olan fonksiyonları yerine getirme mükellefiyeti altında değildir. Yiğitlik, kifayet ve ilim niteliklerinin, imamın şahsından

alınarak sırasıyla sultana, vezire ve âlime verilmesi, Gazâlî'nin imamet teorisini pratiğe göre düzenleme kaygısının ürünüdür. Kuşkusuz, Gazâlî, ideal siyasal rejimdeki imamın şahsında var olduğuna inandığı yiğitlik, kifayet ve ilim niteliklerinden vazgeçme amacıyla değildir. Çünkü imamın bu nitelikleri taşıması zorunludur. Ancak kendi dönemindeki imamın bu nitelikleri şahsında taşımaması, Gazâlî'yi bu nitelikleri taşıyanlar (sultan, vezir ve âlim) ile imamı, imamet çatısı altında bir araya getirmek zorunda bırakmıştır. Bunun sonucu olarak Gazâlî, imamın vera sahibi olmasını imamın taşıması gereken asli vasıf olarak belirlemeyi tercih eder. Bu yüzden Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'de Abbasi halifesi Müstazhirî ile Fatımî imamını karşılaştırdığı bir pasajda, verayı imametın asli şartı haline getirir: "Müstazhirî, diğer tüm nitelikleri kendi şahsında taşımasa dahi, sadece şahsında taşıdığı vera nedeniyle meşru imam olarak kabul edilmelidir" (Gazâlî, 2019e, s. 234).

İmam Tayini

Gazâlî'nin imamet teorisinin paradoksal bir yapı ihtiva etmesinin en açık örneğini imamın tayini konusu oluşturur. Gazâlî'nin imam tayinine ilişkin görüşlerinin arka planını da siyasal bir ideal olarak kabul ettiği klasik Sünni imamet teorisi ile Abbasi halifesinin Fatımî imam karşısındaki üstünlüğünü ortaya koymak için Selçukluların askeri gücüne ihtiyaç duyulan siyasal realitenin uzlaştırılması kaygısı oluşturur. Mâverdî mührü taşıyan klasik Sünni imamet teorisine göre, ordu komutanın sultan olarak kabulü ve sahip olduğu gücü dini anlamda meşrulaştırması imama bağlıydı. Bu yüzden Mâverdî'nin imam tayini için belirlediği iki yöntemden birisi olan *ehlü'l-hal ve'l-akd*'in (diğer yöntem görevdeki imamın veliaht tayini) üyeleri ve taşıması gereken özellikler hakkında ne sultan söz edilmişti ne de saltanata özgü nitelikler gündeme getirilmişti. Mâverdî, *ehlü'l-hal ve'l-akd*'in taşıması gereken nitelikleri sadece adalet, ilim ve feraset olarak belirlemişti (Mâverdî, 2018, s. 31). Ancak Gazâlî gibi reel siyasal koşullara dikkat eden bir düşünürün, klasik Sünni imamet teorisinin bu yöndeki tezini sürdürmesi söz konusu değildir. Çünkü Gazâlî'nin çağında imam, sultan tarafından tayin edildiği gibi, yine onun tarafından görevinden azledilebiliyordu (Hourani, 2014, s. 30). Bu yüzden Gazâlî, Bâtınîlerin imamete ilişkin iddialarını çürütme amacıyla Abbasi halifesinin otoritesinden ödün vermeden Selçukluların egemenliğini meşrulaştırma gibi zor bir görevi üstlenir (Ormsby, 2007, s. 5). Gazâlî'nin döneminde, Sünniler açısından Abbasi halifesi İslam dünyasının resmi lideri olarak kabul edilse bile, fiili iktidar Selçukluların elindeydi. Ancak Selçukluların desteği ve yardımıyla Abbasi halifesi, Kahire'deki Fatımî imam karşısında üstünlük iddiasında bulunabilirdi (Garden, 2014, s. 17).

Gazâlî *el-İktisâd fi'l-İtikâd* adlı eserinde, imam tayininin herhangi bir kimse tarafından gerçekleştirilemeyeceğini, bu işin belirli nitelikleri taşıyan kimseler tarafından yerine getirilmesi gerektiğini ifade eder. Ancak Gazâlî, imam tayin edecek kimselerin ne tür niteliklere sahip olmaları gerektiğiyle ilgili detaylı bilgi vermez. Ona göre, imamı tayin etme ehliyetine sahip üç kişi bulunur. İlki, Hz. Peygamber'dir. İkincisi, görevdeki imamın veliaht tayinidir. Bu imam, kendi oğullarından veya Kureyş'ten birini veliaht olarak tayin edebilir. Ya da imam, itaat edildiği veya görev verildiği takdirde diğer insanların biat edeceği güçlü bir adamı tayin edebilir. İmam tayini konusundaki üçüncü örneği, toplumda saygınlığı olan bir kimse veya kimseler oluşturur. Bu tür kimseler *ehlü'l-hal ve'l-akd* olarak adlandırılan ümmetin ileri gelenleridir (Gazâlî, 2018b, s. 194).

Gazâlî, Bâtınîlerin imamın tayini ile ilgili nass merkezli teorisini çürütme amacıyla (klasik Sünni imamet teorisine bağlı kalarak) tayin işinin Hz. Peygamber tarafından yerine getirilmediğini ifade eder. Ona göre, Bâtınîler, aklın kendisinde yanılma ve hata olduğu iddiasıyla akla başvurmayı tercih etmemişlerdir. Bu yüzden, Bâtınîler, akla danışmayı gerektiren konularda akıl yürütmeyi benimsememişlerdir (Gazâlî, 2019b, s. 181). Bu noktada Gazâlî, imam tayininin akla danışmayı gerektiren bir konu olduğunu, ancak Bâtınîlerin akıl yürütme metodunu kabul etmedikleri için bu konuyla ilgili Hz. Peygamber'den mütevatir haber davasına, başka bir deyişle dini delillerle sarıldıklarını ifade eder. Ancak Gazâlî, bu tür delillerin varit olmadığını, çünkü imamet gibi önemli bir konu hakkında Hz. Peygamber'in imam olarak tayin ettiği kişinin (Hz. Ali'nin) imam olmamasının muhal olduğunu düşünür (Gazâlî, 2019b, s. 186). Gazâlî'nin de benimseyeceği üzere, Sünni paradigmanın, bu konuyla ilgili genel yaklaşımı şu şekilde özetlenebilir: Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'i takip eden ilk imam olmasına dair bir nass veya açık bir beyan bulunmuş olsaydı, Hz. Ali bu nassı veya beyanı sahabeyle karşı delil olarak ileri sürebilirdi. Ancak Hz. Ali bu tür bir delil sunmak bir yana, Hz. Ebubekir'in halife olmasından altı ay sonra kendi iradesiyle ona biat etmiştir (Bağdadî, 2018, s. 276). Buna göre klasik Sünni imamet teorisi açısından imamın tayiniyle ilgili olarak ilk seçeneğin dayanağı bulunmamaktadır. Bu noktada Gazâlî, klasik Sünni imamet teorisine bağlı kalır.

Böylelikle Gazâlî'nin elinde iki seçenek kalır: Görevdeki imamın veliaht tayini ve *ehlü'l-hal ve'l-akd*'in seçimi. Gazâlî, ilk dört halifenin kendilerinden sonra kimin imam olması gerektiğiyle ilgili görevlendirmelerde bulduklarını ifade etmekle birlikte, onların bu işi vacip olarak görmediklerini ifade eder (Gazâlî, 2018b, s. 196). Bu nedenle, görevdeki imamın veliaht tayini vacip olmamakla birlikte, uygulanabilir. Ancak Gazâlî, kendi çağının şartlarını dikkate alarak görevdeki imamın veliaht tayini yönteminin uygulanmaya pek müsait olmadığını düşündüğünden olsa gerek, bu yöntemle ilgili detaylı açıklamalarda bulunmaz. İmamet konusunu

ele aldığı üç temel eserinde de (*Fedâihu'l-Bâtıniyye, el-İktisâd fi'l-İtikâd ve İhyâu Ulûmu'd-Din*) imamın tayini konusunu üçüncü yöntemin kılavuzluğunda tahlil eder.

Mitha, *Fedâihu'l-Bâtıniyye* üzerine gerçekleştirdiği müstakil çalışmasında, Gazâlî'nin imamet teorisinin “yoktan var edilmediğini (*creatio ex nihilo*)” ifade eder. Ona göre, Gazâlî'nin ortaya koyduğu imamet teorisi, İslam siyasal düşüncesine kaynaklık eden alanlardan birisi olan *es-siyasetü's-şerıyye* geleneğine dayanır (Mitha, 2001, s. 18). Bu siyasal gelenek, Şeriata ontolojik olarak bağlı bir siyaset anlayışı üzerinden şekillenir (Al-Azmeh, 2014, s. 207). Gazâlî, imamet teorisini kurgularken hem imamı en üstün otorite olarak kabul eden bu geleneğe bağlı kalmalı hem de zamanının dinsel-siyasal otoriteleri olan imam, sultan ve ulema arasındaki ilişkileri gözetmeliydi. Bu ilişkiyi göz önünde bulundurma mecburiyetini hisseden Gazâlî, imamı tayin ehliyetine sahip olan ümmetin ileri geleni veya gelenleri, diğer adıyla *ehlü'l hal ve'l-akd* olarak sultana işaret eder. Sultanın *ehlü'l hal ve'l-akd* olarak belirlenmesi imam tayin sürecinin ilk safhasını oluşturur. İmam tayin sürecinin tamamlanması için sultan, Gazâlî'nin yaşadığı dönemi dikkate alarak ifade etmek gerekirse, Selçuklu sultanı ve ulema, imama biat etmelidir. Sultan ve ulemanın imama biat etmesiyle onun imameti tamamlanmış olur ki, bu da Gazâlî açısından imam tayin sürecinin ikinci ve son safhasını oluşturur. O halde imam tayinin gerçekleştirilmesi için, ilk olarak sultanın *ehlü'l hal ve'l-akd* olarak imamı tayin etmesi, daha sonra da tayin edilen imama sultanın, yerel emirlerin, üst düzey bürokratların ve ulemanın biat etmesi gerekir (Binder, 1955, s. 238).

Gazâlî, imamet, *ehlü'l hal ve'l-akd*'in seçimi ve sultanın biat etmesiyle tamamlandığını kanıtlamaya uğraşırken, Bâtınîlerin nass merkezli imamet teorisine meydan okur. Başka bir deyişle, Gazâlî, imam tayininin insanın seçimi (ihtiyar) ile gerçekleştiğini ortaya koyma çabasındadır. Ona göre, nass ile imam tayin telakkisi batıl olduğu için bu işin seçimle gerçekleştirilmesi gerekir. Buna göre, imam, Müslümanlar veya güç sahibi bir tek Müslüman tarafından seçimle tayin edilir (Gazâlî, 2019e, s. 237). Bu noktaya kadar Gazâlî, imam tayininin insanın iradesinde olduğunu kanıtlama uğraşındadır. Ne var ki Gazâlî, hızlı bir geri dönüş yapmak suretiyle askeri gücün, dolayısıyla fiili iktidarın sahibi olan sultanın imama biat etmesi konusunda insanî iradeyi ortadan kaldırır:

“Yaratılmışların kalplerinin, her asırda durumun gerektirdiğine göre herhangi bir veya iki veya üç şahsa meylettirilmesi işi insanoğlunun uğraşması ile ulaştığı, seçmesine bağlı bir şey değildir. Aksine o, Allah'ın dilediğine ihsan ettiği bir lütuftur. Görünüşe göre imamet makamına tayin işini herhangi bir kişiye sanki biz havale etmekteyiz. Gerçekte ise imamete

seçilecek ve tayin edileceği Allah'ın seçmesine havale ediyoruz. Allah'ın seçmesi bir tek şahsın veya şahısların tabi olmasını takiben gelmektedir. İmamet akidinde geçerli olan sadece halkın kalplerinin imama uymaya ve emrinde, yasağında ona boyun eğmeye meyletmış olmasıdır. Bu da Allah'tan bir nimet ve hediyedir. Bunu kullarından herhangi birine lütfetmesi ve yarattıklarından çoğunun teveccühünü onu sevmeye yöneltmesi demek onun emirlerine uyması için onun seçilmesi hakkında Allah'tan bir lütuf demektir. Bu öyle bir iştir ki, yerine getirmek için bütün insanlık uğraşsa yine güç yetiremez." (Gazâlî, 2019b, s. 241).

Bu uzun pasaj, Gazâlî'nin imam tayininde merkezi roller verdiği sultan, seçim ve insanî iradenin etkisinin kendisinin iddia ettiği kadar mühim olmadığını ortaya koyar. Aslında bu pasaj, Gazâlî'nin imam tayini ile ilgili olarak klasik Sünni imamet teorisinden kopuşuna da işaret eder. Çünkü klasik Sünni imamet teorisi, Bâtınlığın imam tayinini Allah üzerine vacip bir iş olarak ortaya koymasına meydan okuma amacıyla, bu işin halk üzerine vacip olduğunu kanıtlama uğraşı içerisine girmişti. Bu yüzden de halk, icma ve farz-ı kifaye, imam tayininin belirleyici unsurları haline getirilmişlerdi. Ancak Gazâlî, yukarıda alıntılıdığımız pasajıyla, imam tayinini Allah'a havale etmek suretiyle bir bakıma bu işin, Allah üzerine vacip bir konu olarak düşünülmesi için zemin hazırlar. Gazâlî, bu pasajı, Bâtınîlerin imam tayini konusundaki nass merkezli iddialarını çürütme amacıyla Hz. Peygamber'in kendinden sonra imam tayin etmediğini, bu konuyu sahabenin kararına bıraktığını kanıtlamaya uğraştığı eserinin (*Fedâihu'l-Bâtıniyye*) içerisine yerleştirir. İmam tayini konusunda ortaya çıkan bu açmaz başka bir sorunu da gündeme getirir. Buna göre Gazâlî, Gazâlî okuyucusunu, kendisinin ilgilenme ihtiyacı hissetmediği imamın otoritesinin kaynağı sorunuyla karşı karşıya bırakmaktadır.

İmamın Otoritesinin Kaynağı

Gazâlî öncesi Sünni imamet teorisyenleri, siyasal otorite de dâhil olmak üzere tüm otoritelerin kaynağının Şeriat dolayısıyla Allah olduğu görüşündedirler. Bâkılânî ve Bağdadî siyasal otoritenin kaynağı olarak ümmete, Cüveynî de *ehlü'l hal ve'l-akd'a* (ulema) işaret etmiş olmasına rağmen, siyasal otoritenin kaynağı açısından bu âlimler, ümmet ile Şeriat veya *ehlü'l hal ve'l-akd* ile Şeriat arasında bir tenakuz olduğu görüşüne sahip değildiler. Aksine, ümmet ve *ehlü'l hal ve'l-akd* Şeriat otoritesinin kaynakları arasında yer aldığı için bir uyum söz konusudur (Lambton, 2006, s. 111). Çünkü Hz. Peygamber'e isnat edilen "ümmetim dalâlet üzerinde ittifak etmez" hadisi ile ümmet (selefin icması), Şeriat'ın mahiyetini bildirenler sınıfı olarak da ulema, Şeriat hükümlerinin esaslarının belirlenmesi bakımından Kur'an ve Sünnet ile birlikte kaynak otoriteler arasındaki

yerlerini almışlardır (Schacht, 2018, s. 52). Ancak Gazâlî ile birlikte imamı tayin eden *ehlü'l hal vel-akd*'in yapısında önemli bir değişiklik gerçekleştiğine işaret etmiştik. Gazâlî kendi döneminde imam tayini için uygulanması mümkün olan tek yöntem olarak gördüğü *ehlü'l hal ve'l akd*'in imam tayinini doğrudan sultana devreder. Başka bir deyişle, Gazâlî ile sultan, *ehlü'l hal vel-akd*'e dönüştürülür. Gazâlî açısından bu tür bir değişiklik kaçınılmazdır. Çünkü Selçuklu sultanının askeri gücünü siyasal denkleme dâhil etmeden, Abbasi halifesinin Fatimî imam karşısındaki üstünlüğünü kanıtlama amacı güden bir imamet teorisinin işlerliği düşünülemezdi (Hillenbrand, 1988, s. 85). Ancak sultan, ulema sınıfından olmadığına göre onun yerine getirdiği fonksiyonların Şeriat'ın otoritesine kaynaklık ettiği söylenebilir mi?

Fedâihu'l-Bâtıniyye adlı eserden yukarıda alıntı yaptığımız pasaj dikkate alınmazsa, bu bir bakıma, Gazâlî'nin imamın otoritesini, sultanın imama biat etmesine bağladığına işaret eder. Bu nokta, Gazâlî'nin teoriyi siyasal pratiğe göre düzenleme kaygısı olarak yorumlanabilir. Çünkü Gazâlî, Abbasi hilafeti üzerinden imamet varlığını sürdürebilmesinin sultanın onayına bağlı olduğunun çok iyi farkındadır. Dahası, Gazâlî, Bâtınîlerin imam tayinine ilişkin nass merkezli iddialarını çürütme amacıyla insanî seçime gönderme yapma kaygısı taşımaktadır. Ancak söz konusu pasaj dikkate alındığında, Gazâlî, imamın otoritesini sultan üzerinden Allah'a havale etmektedir. Aslında Gazâlî, insana özgü tüm işleri Allah'a havale etme noktasında tereddüt etmez: "Kullarının bütün işleri Allah tarafından yaratılır" (Gazâlî, 2019a, s. 411). Eş'arî'nin kesb teorisini takip eden Gazâlî, Allah tarafından yaratılan işlerin insan tarafından kazanıldığını düşünmesine rağmen, neticede hiçbir işin Allah'ın iradesi dışında meydana gelmesini kabul etmez (Gazâlî, 2019a, s. 412).

Ne var ki, Gazâlî'nin imam tayini konusunda Şeriat ile sultan arasında (sultanı, Allah'a ve Şeriat'a bağlı kılarak) kurmaya çalıştığı denge, imamın otoritesi söz konusu olunca çözümü zor, daha büyük bir açmazı beraberinde getirir. Aslında Gazâlî, bizi tek bir senaryonun iki farklı perdesiyle baş başa bırakır: İlki, ulemanın bir üyesi olmamasına rağmen, kalbi Allah tarafından imama ısındırılan sultanın imam tayin ettiği perdedir. Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'de, Müslümanlar arasında nüfuz ve itibar sahibi bir figür olan Hz. Ömer'in, Hz. Ebubekir'e biat etmesiyle imamet akdinin tamamlandığını gerekçe göstererek sultanın imamı tayin etmesini meşrulaştırır (Gazâlî, 2019e, s. 239). Çünkü Gazâlî için kendi döneminin güç, nüfuz ve itibar bakımından Ömer'i sultanı. İkincisi ise, Gazâlî'nin *İhyâu Ulûmu'd-Din* adlı eserinde ortaya koyduğu yine sultan ile imam ilişkisine dayanan perdedir. Gazâlî, bu eserin ikinci cildinin dördüncü kitabı olan "Helal ve Haram Kitabı"nda, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'de ortaya koyduğu gibi, imam tayinini sultana bağlar.

Ancak, *İhyâu Ulûmu'd-Din*'de imama biat ederek imamet akdini gerçekleştiren sultan, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'nin adil sultanı değildir. Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'deki kalbi Allah tarafından imama ısındırılarak ona biat eden sultan figürüne *İhyâu Ulûmu'd-Din*'de yer vermez. Gazâlî *İhyâu Ulûmu'd-Din*'de imamı tayin eden sultanın, zalim ve cahil bir sultan olduğunu ifade eder. Hatta imamı tayin eden sultanda aranan şart ve vasıfların kâr mesabesinde olduğunu, asıl olanın sermaye, yani saltanat olduğunu not eder (Gazâlî, 2019b, s. 387). Zalim ve cahil sultanın imama biat ederek imamet akdini yürürlüğe koyduğu bu ikinci perde, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'de sultan üzerinden Allah'a havale edilerek belirgin hale getirilen imamet otoritesinin kaynağı konusunu açmaza sürükler. Çünkü Gazâlî, zalim ve cahil sultanın Şeriat'a bağlı kalıp kalmadığı veya Allah'a itaat edip etmediği türünden soruları ne gündeme getirir ne de bu tür sorulara yanıt arar. Bu tür sorular bağlamında suskun kalan Gazâlî, sadece tek bir şartı gündeme getirir: Sultan, zalim ve cahil olsa bile, halifeye bağlı olduğu sürece ona itaat edilmesi vaciptir (Gazâlî, 2019b, s. 386).

Klasik Sünni imamet teorisine bağlı kalarak siyasal otoritenin kaynağını Şeriat dolayısıyla Allah'a havale etmenin ahlaki bir zorunluluk olduğunu düşünen Gazâlî, aynı zamanda dönemin şartları gereği zalim ve cahil bile olsa sultanı imam tayin eden başat güç haline getirerek, imamet otoritesinin kaynağını da ona endekslemektedir. Başka bir deyişle, Gazâlî, siyasal otoritenin kaynağı bakımından klasik Sünni imamet teorisinin Şeriat üzerinden Allah'a havale ettiği yaklaşımı külliyyen reddetmeksizin; bu teoriyi revize ederek alternatif bir yaklaşım ortaya koymaya çalışır. Buna göre, Gazâlî'nin akıl yürütmesi, deneyimlediği tecrübenin somut gözlemlerine dayanmaktadır. Askeri ve siyasal anlamda güçlü bir sultan, sahip olduğu güçle imamı desteklemezse ne imamet kurumu tesis edilebilir ne de bu kurumun varlığını sürdürmesi söz konusu olur. Ancak Gazâlî açısından nasıl ki iki ilah söz konusu olduğunda yer ve gökteki nizam ortadan kalkıyorsa, iki hükümdar olduğunda da memleket harap olur (Gazâlî, 2019d, s. 613). Bu yüzden Gazâlî tarafından sultan, sahip olduğu askeri güce rağmen, bir idealin ifadesi olarak imama bağlı hale getirilerek, onun temsil ettiği imamet kurumu çatısı altına yerleştirilir.

Değerlendirme

Gazâlî, klasik İslam düşüncesine özgü bir konu olan imameti ele alırken, siyasal realiteyi göz ardı ederek, sadece beklenti, temenni ve hayallerini ifade etme gayesi içerisinde olan bir düşünür değildir. Hiç şüphesiz, Gazâlî, Hz. Muhammed ve ilk dört halifenin siyasal alana/olana için uygulamaları aracılığıyla ortaya çıkan siyaset türünü ideal siyasal rejim olarak telakki eder ve bu geçmiş deneyime yönelik özlemini ortaya koyan ifadeleri eserlerinin arasına serpiştirmekten geri durmaz. Ancak, Gazâlî, kendi çağı açısından daha önemli gördüğü bir dizi toplumsal-siyasal sorunu ortadan kaldırma görevini üzerine aldığı için teoriyi, pratiğe göre düzenleme kaygısını

derinden hisseder ve bu kaygıyı okuyucusuna da hissettirir. Buna göre, Gazâlî, ortaya koyduğu imamet teorisi aracılığıyla, bir taraftan kendi dönemindeki Sünnî dünyanın dinsel-siyasal otoriteleri olan imam, sultan ve ulema arasında bir *modus vivendi* oluşturma arayışı içerisindeyken, diğer taraftan da Bâtınîlerin imamet konusundaki nass merkezli iddialarını çürütme amacındadır. Gazâlî, birbirine bağlı olan bu iki amacı gerçekleştirme amacıyla imama merkezi bir rol verir.

Gazâlî için bu dünya bir tarla, köprü ve durak vasfındadır. Gazâlî, farklı eserlerinde kullandığı bu ifadelerle, bu dünyanın insan için bir yerleşim yeri olmadığını gösterme gayretindedir. Ona göre, dünyevi hayat, insanın sonsuz olarak hayatını sürdüreceği öte dünyanın niteliğini belirleyen bir geçiş yeridir. Bu bir bakıma, Gazâlî için dünyevi hayatın ne denli önemli olduğunu ortaya koyar. Çünkü yerleşim yeri olarak değil, ancak durak yeri olarak bu dünyanın, öte dünyada kurtuluşun, diğer anlamıyla hakiki mutluluğun kazanılması için Şeriat'ın kılavuzluğunda düzenlenmesi gerekir. Gazâlî, Şeriat'ın dünyevi hayatı düzenlemesini ise dünyevi hayatta düzeni sağlayacak olan imamın varlığına bağlar. Buna göre, Gazâlî için imamet, yalnızca siyasal bir kurum değil, ama aynı zamanda insanın hakiki mutluluğu elde etmesini sağlayan dini bir kurumdur. Çünkü klasik Sünnî İslam imamet teorisini belli konular bağlamında takip eden Gazâlî için imamet kurumu, yasal dinsel-siyasal otoritenin tek temsilcisi olarak insanı temel amacına ulaştırma görevini üstlenmektedir.

Gazâlî'nin imamet konusuna yaklaşımını ve bu konuya ilişkin ileri sürdüğü görüşleri, modern siyaset biliminin verileri ışığında okuduğumuzda, onun bir tür imamet teorisi ortaya koyduğu dahi söylenemez. Çünkü bir Gazâlî okuyucusu olan bu satırların yazarı, onun imameti, iyi tanımlanmış ve sınırları tayin edilmiş bir konu olarak araştırma yerine dini-ideolojik kaygılarla ve farklı söylemsel içeriklerle siyasal meseleleri de konu alan (yukarıda adları zikredilen) üç eserindeki iddiaları bir araya getirerek ortaya koyduğunu göstermiştir. Diğer bir ifadeyle, Gazâlî, imameti, bütüncül ve disiplinli bir araştırma konusu olarak ele almamıştır. Özellikle onun *İhyâu Ulûmu'd-Din*'in satır aralarında söz konusu ettiği imametle ilgili görüşleri, sanki bu konuya hiç değinmek istemeyen bir düşünürün aceleci yargılarıyla konuyu ele aldığı izlenimi verir. Ne var ki, metodolojik noksanlık olarak ifade edilebilecek bu durum, Gazâlî'nin imamete ilişkin görüşlerine özgü değildir. İslam siyasal düşüncesi olarak adlandırılan külliyatı ortaya çıkaran kelâm, fıkıh, siyasetname ve siyaset felsefesi başlıklarıyla bilinen kaynakların, birbirinden farklı amaçlarla kaleme alınması konusu üzerine düşünmek gerekir.

Kaynakça / Reference

- Al-Azmeh, A. (2014). *İslâmlar ve Moderniteler*. çev. Elçin Gen. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bağdadî, A. (2018). *El-Fark Beyne'l-Fırak (Mezhepler Arasındaki Farklar)*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Binder, L. (1955). "Al-Ghazâlî's Theory of Islamic Government". *The Muslim World*, Vol. 45, Issue 3: 229-241.
- Crone, P. (2005). *Medieval Islamic Political Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Cüveynî. (2012). *Luma'u'l-Edille*. çev. Murat Serdar. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Eş'arî. (2017). *El-lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida*. çev. Kılıç Aslan Mavil-Hikmet Yağlı Mavil. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Eş'arî. (2019). *El-İbane*. ed. Orhan Üstün. İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- Evkuran, M. (2016). *Sünnî Paradigmayı Anlamak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Garden, K. (2014). *The First Islamic Reviver -Abû Hâmid al-Ghazâlî and His Revival of the Religious Sciences-*. Oxford: Oxford University Press.
- Gazâlî. (2014). *Mizânü'l Amel (İlâhi Saadet)*. çev. Ömer Dönmez. İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Gazâlî. (2017). *Ettibrül-Mesbük-fi Nasihat'il-Mülük (İmâm-ı Gazâlî'den Yönetim Sırları)*. yay. yön. Serdar Çelik. İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Gazâlî. (2018a). *El-Munkızu Mine'd Dalâl ve Tercümesi*. ed. Nurgül Dere. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Gazâlî. (2018b). *El-İktisâd fi'l-itikâd (İtikadda Orta Yol)*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gazâlî. (2019a). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn (Cilt 1)*. çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gazâlî. (2019b). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn (Cilt 2)*. çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gazâlî. (2019c). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn (Cilt 3)*. çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gazâlî. (2019d). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn (Cilt 4)*. çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gazâlî. (2019e). *Fedâihu'l-Bâtıniyye/El-Mustazhurî (Batınıliğin İçyüzü)*. çev. Avni İlhan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Hillenbrand, C. (1988). "Islamic Orthodoxy or Realpolitik? Al-Ghazālī's Views on Government". *Iran*, Vol. 26: 81-94.
- Hourani, A. (2014). *Çağdaş Arap Düşüncesi*. çev. Latif Boyacı-Hüseyin Yılmaz. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kurtoğlu, Z. (2013). *İslâm Düşüncesinin Siyasal Ufku*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lambton, A. K. S. (2006). *State and Government in Medieval Islam*. New York: RoutledgeCurzon.
- Laoust, H. (2016). *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*. çev. Rıza Katı. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Mâverdî. (2018). *El-Ahkâmü's Sultaniye*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayımevi.
- Mitha, F. (2001). *Al-Ghazālî and the Ismailis*. London: I.B. Tauris Publishers.
- Omay, M. (2009). "Ütopya Üzerine Genel Bir İnceleme". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 18. Sayı, 1-14.
- Ormsby, E. (2007). *Ghazali*. Oxford: Oneworld Publications.
- Rosenthal, E. I. J. (1996). *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*. çev. Ali Çaksu. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Schacht, J. (2018). *İslam Hukukuna Giriş*. çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener. Ankara: Otto.
- Sherwani, M. K. (1942). *Studies in Muslim Political Thought and Administration*. Lahore: Sh Muhammad Ashraf Kashmiri Bazar.
- Taftazânî. (2017). *Şerhu'l-Akâid*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Watt, W. M. (2017). *Müslüman Aydın -Gazâlî Hakkında Bir Araştırma-*. çev. Hanifi Özcan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

